

ՀԱՅՐԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՈՂԵՐԻ ՈՌՈԳՄԱՆ ՄՍՍԻՆ

Կասկածից զուրա է, որ քունգերով այդ աղբյուրների ջրերինն են քաղաքին ջուր մատակարարելու, Պ. Թ. Թորաման-եանը գրում է այդ մասին. «Յիշատակութեան արժանի գործ է ջրմուղը, որուն միջոցով լեռան ստորոտներէն ջուրը կ'հասնէր մինչև Անի և կ'բարձրանար պալատի բարձունքներուն վրայ: Ուշադրութեան արժանի էր ջրմուղի որոշ մասերուն շինուածքի կերպը, որն որ նախընթաց տարիներ Պ. Ն. Մառի պեղումներով բացուեցաւ. կային տեղեր որ թրծած հողէ խողովակները ջրի ուժով հնչումներէն անջնա պահելու համար կրկնակի քարէ խողովակի մէջ ամփոփած և մաքուր կրաշաղախով պնդացուած են» (Աղգ. Հանդէս, XXIII, 1912, էջ 5-6):

Այս ձեռնարկութիւնը վերագրում է Աշոտ Ողորմած թագաւորին: Նոյն պեղումներն ի յայտ բերեցին խոշոր ջրմարմար միջնաբերդի պալատի հարաւային մասում: Զրամատակարարման այս մանրամասնութեամբ այս եղանակով էլ պատմական երկու Անի ամրոցները միմեանց նմանում են: Նախ քան պեղումները մի արձանագրութիւնից արդէն յայտնի էր, որ Առաւն Մագիստրոսը տաճն և մէկերորդ գարում քաղաքի համար խմելու ջուր էր բերել: Ահա այդ արձանագրութիւնը.

«— Ես Առաւն Մագիստրոս մեծաբեալ ի մեծափառ թագաւորութեանց ի դժգ զարգու և ի տին մանկութեան իմ եկի յարեւելս, ի գեղեցկաշէն բերդս յԱնի, բարձրացուցի բովանդակ զպարիսպ սորին կառուաւորտ արձանաք և հաստահեղոյս ամրութեամբ. եւ ի յիմոց մեծածախ զանձուց ածի ջանիւ ջուր յորդաբուխ ի մեջ ամրոցիս յորախութիւն և ի զովացումն ծարաւեաց — :»

Արձանագրութեան մէջ չի պահանջ թաղանք, բայց որովհետեւ արձանագրութեան մէջ յիշւած է բիւզանդական կայսրուհի, հաւանական Ջօէն, ուստի ընդունում է որ Առաւնը իր ձեռնարկութիւնը կատարել է 1045-1054 թաղանքներին:

Ը. Անի քաղաքի մերձաւորութեանն է գտնուում Հոռոմոսի նշանաւոր վանքը, Ախուրեան գետի աջ ափին: Նրա վանահայրերից մէկը Մխիթար անտինով 1198 թ. վանքի համար ջուր է բերել. չի տեսնում խմելու թէ ուղղման նպատակաւ. տեղական ծանօթութիւնը կ'պարզի այդ: Զրի բերելը առերեսով կապւած էր որոշ զբաւարութիւնների հետ, որովհետեւ արձանագրութեան մէջ կարգում ենք, որ Մխիթարից առաջ նոյն իսկ Հայոց թագաւորներն այդ գործը գլուխ հանել չեն կարողացել:

«Ի Ոռե (=1191) Թուխ ևս հայր Մխիթար սատարութեամբ Սարգսի կրանաւորի — զԱկանց ջուրն, զոր մեր հին թագաւորացն կարի յոյժ ջանացեալ և ոչ ժամանեցին բերել — մեծ ծախիք ածաք ի Հոռոմոսի վանս — Եղեւ այս ի հայրապետութեան տեսառն Բարսղի և ի տէրութեան վանացս քրիստոսոսէր պատրոնայս Գրիգոր Հէճպին և Սմպատա և եղբարց իւրեանց և ի տէրութեան քաղաքիս և իլոր բերկիս հաւոց . . . Զաքարէի և իվանէի:»

Կէս դար անց այդ տունն փնտսում է և խափանում — խուպանեալ էր — և ան Առիւծ փնտաւածները նորոգում է:

«Թվիս 9 (=1251 թ.) կամաւն աստուծոյ ևս Առիւծս Հոգեւորեանց և ամուսին իմ Սեղ միաբանեցաք սուրբ Թովանիսի, յառաջնորդութեան տէր Բարսղի բարաք գլուխս որ տաթարովս (?) խուպանեալ էր. . .»

Արձանագրութեան խաթարովս բառն անորոշ է. գուցէ մարդու անուն է, որ խանգարել էր ջրի բերելուն, ինչպէս այդ արդէն մի անգամ տեղի էր ունեցել 1206 թւին:

«Ի ՈՒՆ (= 1206) Թւիս ես Զափառեայ Շահնշահ, որդի Սարգսի, զաւարպետ Հայոց եւ Վրաց, քակեցի զգրադայն, որ յԱխան հակառակ ջրիս շինած էր եւ վերստին հաստատեցի զլուրս ի վանքս Հոռոմոսի վասն արեւշատութեան ինձ եւ եղբարս իմոյ Իւանէիս:

թ. Հետեւեալ արձանագրութիւնները եւ ջուր բերելու տեղեկութիւններ են պարունակում Բիւրականում գտնւած.

«Ես հայր Գրիգոր որ Հայաթաղի զակնս դիւի եւ զառուս հանի, եւ տէրունի հրամանով զՀայաթաղի հ—բեցի Բիւրական—»:

ժ. Գանձասար նշանաւոր վանից մօտ, հայէն գետի ձախ կողմի մի բարձրութեան վրայ գտնւած Պառաւաձոր կոչւած տեղում, եկեղեցու պատի վրայ փորագրւած է.

«ՈՒՂ (= 1181 թ.) Թուին եւ իշխանութեան Սմպատա եւ Բարսեղ երեց եւ Սարգիս եւ այլ եղբայրքս եւ Սանասի երեցո որդիք մեր ժողովրդովս շինեցաք զեկեղեցիս եւ բերաք ջուրս—»:

ժա. Դարալագեապ, Մարտիրոս Գիւղի մի խաչարձանի վրայ փորագրւած է.

«Ի Թվականիս հայոց ՁԼԷ (= 1288 թ.) յիշխանութեան Պապաքին եւ Ամիր—Հասանայ եւ Սարգիս եւ արդին իմ Պետոս շինեցաք զաղբիւրս եւ կանկնեցաք զխաչս»:

ժբ. Ստ. Օրբելեանի մէջ յիշւած են ջուր բերելու այս գէպերը:

Տաճներորդ դարում ամն վահան, որդի Զաքիկ իշխանի, մտնում է կրօնաւորաց շարքը. իր համար և իր անունով մի վանք է շինում Բաղարարդի ամրոցի մօտ, «հանդէպ Աճանանոս»։ Նրա մահանից յետոյ վանահայրութեան պաշտօնն ստանում է իր եղբորորդին, որ ճոխացնում է վանքը նոր շինութիւններով: Սա է որ յիտոյ Հաս. յոց կաթողիկոս է ընտրւում:

«Շինէ . . . զգաւիթ եկեղեցոյն մեծամեծ քերածոյր լիմաք երեսուն կանգնոց չափ . . . Շինէ եւ ի ծուլեալ կրաշահայս քարանց տրապէզ մի մեծ եւ բերե փողովք զըլուրն ի դուռն նորա . . . »:

ժգ. Աւելի ուշագրութեան արժանի է Դարալագեապի կամ Վայոց ձորի, Գընդկազ վանքի վանահայր Սարգսի կառուած գործը, որ ՆՄԷ (= 1006) թւին Զկնաւած կոչւած գետից առու է հանում առապար եւ անջրդի տեղերը ոռոգելով մշակելի դարձնելու:

«Ի Թագաւորութեան Գազկայ, որդւոյ Աշոտայ, իսկ ի Սիւնիաց եւ Բաղաց նորոգ Թագաւորութեանն Վասակայ . . . հայր Սարգիս . . . ածեալ զըլուրն ի լեռնէն ի մեծ դիտաւոր սորէն, աւր աւկունքն են քաղցրահամ գետոյն որ Զկնարած կոչեն, աներեւոյթ հրեշտակի առաջնորդութեամբ, բազում ջանիւ եւ մեծամեծ ծախիւք բերեալ հանդաստան վանիցն, եւ զանհուն առապարն անջրտի տարբ ջրաբբի եւ զամենայն լեռնակողմն յորում ոչ զայ ումեք հաշիւ. ոչ Պրակնեցեաց եւ Կիչուտեցեաց եւ ոչ այլ սահմանակից զիւզօրէիցն եւ ոչ այլ ումեք. եւ այս ի Թուականին ՆՄԷ (= 1006)»:

Հետաքրքիր է այս առուն առ տեղեւան քննել. արդեօք ներկայումս եւս գործում է թէ ոչ եւ թէ որքան տարածութիւն ունէր, որովհետեւ ճանապարհին բաւական զիւղերի մօտով է անցել:

ժդ. Նոր Բայազէտի բերդի զլիւին կայ մի հին մատուռ, մօտը մի խաչարձան, որի նրկար պատուանդանի վրայ կայ այս արձանագրութիւնը.

«Ի Թվ. ԲՃՂԱ եւ Ամիր Վա(հա)պ(ո)ր(դ)ի Վասիլ իշխ(ա)ն(ի) շինեցի զԿ(ե)ղ(ե)ց(ի)ս եւ զԳամառանո առուն հանեցի կնիմանաց ձորէն եւ սարերէն: Բնակիչք զեղիս խո(ս)ա(ս)ց(ա)ն տաւր(ին): Գ: ժ(ա)մ: Կ(ա)ս(ա)լ(ո)ղ(ք)ն անհին յԱյ»:

Այս արձանագրութիւնը առաջին անգամ հրատարակող Թ. Ավդալբեկեանը չի համարում ԲՃՂԱ Թւականը հայկական հին

Թաւական, այլ տարկաւագադիր փոքր Թաւական, որի հետ հետեւապէս զուամբում է ոչ թէ 551 (= 542) այլ 1063 և ստանում է 1374 Թ. Իբրեւ արձանագրութեան ուղիղ ժամանակ: Հաւանական, նա հաշի է առել նաև արձանագրութեան հնագրական կողմը, թէև այդ մասին այինչ չի տեսւմ (տես, Տեղեկագիր Հեմիշ. Գիտության եւ Արժեատի Ինստիտուտի, Յերեւան, 1927, 4. 2, էջ 216):

2. Առուների նորոգութիւններ.

ա. Արդէն յիշեցին Տաթև և Հոռոմոս վանքերի առաւելորդ նորոգման արձանագրութիւնները, որոնց մէջ տեղեկութիւններ կային նախորդ աշխատանքների մասին. առանձնակի է մնում Աշտարակի Ականատեսի առուի նորոգութեան արձանագրութիւնը, որովհետև նորոգողը չի լւմացել առուի հիմք զննողի անունը:

«Շնորհիւն աստուծոյ եւ Յակոբ երեցւոս կարի մերոյ նորոգեցի գմեհ առու տեղոյս բազում աշխատութեամբ որ խախտեալ հիմանց յիշատակ հոգոյ իմոյ եւ որք աւգնական եղեն տրաւք եւ աւանդ գրեցի, որ չինած տուն եւ կել տնանկաց աւթեան լինի: ԹՎ. ՋնԱ (= 1292)»:

Սրա նորոգութեան Թաւական է 1292, երկու տարի առաջ Վարդապիկ: Քասախ գետի խորը և բարձրագիւր պատուածքներով ջուր հանելը ուշադրաւ ձեռնարկ է և միանգամայն յարմար Ուրարտացիների արեւատին. ուստի կարելի է ենթադրել որ հիմնական աշխատանքը նրանք էին կատարել, երբ ամբողջ Արագած լեռը ստորադններով իրենց տիրապետութեան ներքոյ էր:

3. Զրային վիճերի կարգաւորումն.

ա. Զուրը առ ու ծախի առարկայ էր և բաւական Թանկարժէք, ինչ որ Սիւնեաց Յակոբ հպիսկոպոսի վճարած գումարն է ապացուցանում: Զուրը գողացւում և յափշտակւում էր, ապացոյց նոյն Յակոբի ստակալի նշովքները և Թալին Տիրատուր վանականի սպառնալիքը: Զրին տիրապե-

տելու այնպիսի բարդ վէճեր էին տեղի ունենում, որ յաղթելու համար երկրի ամենաբարձր իշխանութեան միջամտութեան կտրիք էր լինում: Մի խօսքով տարածանութիւններ, որ յատուկ են հին տիրապետական իրաւակարգերին:

Պատմական Արուսի ներկայումս Թալինի եկեղեցու պատի վրայ 867 թ.ից մի արձանագրութիւն կայ պահւած, որ նման վէճերի կենդանի պատկեր է տալիս: Կոչ և Արուս գիւղերի բնակիչները ընդհանուր առուի ջրամասերի շուրջը անվերջ կռիւ են բռնւում, որ ոչ իրար մէջ ոչ ալ տեղական իշխանաւորների միջոցով հարթել է լինում: Գանդասը հասնում է Անիում գահակալող Թագաւորին և նրա սպարապետին: Վերջինիս կողմից եկած անձն է կարողանում կողմերին հաշտութեան բերել: Որպէսզի վէճը այլ ևս չկրկնուի, վճիռը տուր պաշտօնեայն իր Երուսուր: Գորագրել է տալիս Արուսի մայր եկեղեցու պատի վրայ:

«ՅԺՁ Է քուականին Հայոց յի շխանութի Առնոյ յի ճերութի Սմբասայ Հանց ասպարապետի Բագրասունոյ եւ ի կարաղիկոսութի Զաւարիաի եղև կոխւ ընդ յԱրուս եւ ընդ Կոս եւ ընդ գաւառն. եհար Արուս գիւոս եւ զգաւառն եւ կալաւ գիւոս վանականն եւ ի Քրապանին ընդ անկին մինքա մի վանառնցին եւ Գրիգոր որդի Վաւաւա ծառա Սմբասա եւ եւ հաւաւարեցի զզուրն ընդ Կոս եւ ընդ յԱրուս զին չ իւրեանց բնիկ ռաւմ եր լեյա: եւ կես Կոսա եւ :ա: Արնո: Արդ եքե այլ ոք հակառակել ջանաւ այլ աւելի ուսմ յուզե .յթր. սուրբ հայրապետացն մզել լիցի եւ ի Սմբասա մահումար ——— պատուհասի»: (մի բառ քերած)

Մի երկրորդ արձանագրութեան մէջ գարձեալ Կոսա ջրի վէճի հարց է արձանագրւած: Արդեօք վերեւ կարգաւորւած ջրի մասին է խօսքը. արձանագրութիւնից մի-

այն այսքան է պարզում, որ բռնաւոր մի տնն, կամ հարեւան գիւղի ժողովուրդը բռնութեամբ խելն են կռչապատկան ջուրը, որ դրամի վճարումով հաղիւ են կարողանում ապահով:

«ՇԾ Թ վականիւ (=1101 թ.) ես հայր Յոհաննէս րազուս աշխատութեամբ լսաստիկ երգուեալ կոսա օանուսիւրաւս դաւաւուրն աւազիւրեցնեմ — Բափեցին զբնաւուր առուցն : ՄԲ : (=200) զահեկանի գնի որ Լեւադին տան եւ որ — — »:

բ. Անշուշտ այդպիսի մի ջրային վէճի հետեւեցով է որոշում կայացրած եւ Տեւորի եկեղեցու վրայ արձանագրւած հետեւեալը, 1036ին, Յովհաննէս Շահնաւի Թագաւորութեան եւ Պետրոս Հայոց կաթողիկոսի հայրապետութեան ժամանակ.

«Սե Ղապ . . շահիկս եւ եկեղ(ե)ցականս միաբան եղբայրաւքս Խնձկաւնից վանան Տեկորոյ ջրոյս եւ Ագարակաց ուզելով զինչ առաջի Թագաւորու — ն լել է քաւրս եւ ք գիշեր Տեկորոյ է եւ ք աւր եւ ք գիշեր Ագրկոց հարցի — եւ գիտողս նոյնովք եւ երգնով աւղորդն այտ է . . . »:

գ. Լմբատ վանքում արձանագրւած է, որ Անօրէնները — արդեօք մահմեդականներ, որոնց մասին սովորական է այդ բառի գործածութիւնը, թէ վանքը յափըշտակող անձինք — գրաւել էին վանքը եւ յետ ետ ստանում փոխարէնը զիջելով կամ հասուցանելով «զցիցքն վանիցս եւ զզուրն»։ Ինձ համար անհասկանալի է ցիցք բառը այսպիսի գործածութեամբ:

«ՈՒԹ թ. (= 1191 թ.) — ես օր Բարսեղ որ զնեցի զվանքս յանաւրիցաց եւ ետու զցիցքն վանիցս եւ զզուրն, որ իւրեան էր ի հնոց լեւալ, յիշատակ ինձ — — »:

4. Նւիրաւուրիւններ վանքերից եւ եկեղեցիներին.

ա. Ստ. Օրբելիանն իւր պատմութեան մէջ է առել երկու արձանագրութիւններ, որոնցմով յիշատակում է, թէ Սիւնեաց Սուլիան իւսխանը 901 թ. իր ծախքով եկեղեցիներ է շինել տաւի, հոգեւորականաց դաս հաստատել եւ պահպանութեան հա-

մար խնոր նուէրներ տուել. գիւղ, կող, ջուր եւ ձուկ որսալու իրաւունք շնորհել:

«Ինձ Սուլիանայ յիշատակարան հաստատեալ հոգեւոր Քրիստոս ի քաղաւապեղս Կորայ 'ի կայսրածի իմոց նախնեացն . . . կամաւքն աստուծոյ շինեցի տուն տեաւն . . . անուանակոչութեամբ սրբուհւոյ տիրամայր Աստուածածինի վիմատաշ, կոփածոյ քարամբք եւ ի սմա սնեակս օթ ի վերոյ եւ ներքոյ: Եւ սպա ի սմին սուրբ քաւարանիս կարգեցի քահանայս եւ զարգարեցի . . . ես սահմանեցի հողս եւ ջուրս, եւ ետու միոյ միոյ քահանայի յիսուն դրամ ի տարւոյն . . . (Օրբելիան, Պտմ. Թիֆլիզ, 1910, Կ. Լէ. էջ 177-178):

Երկրորդ արձանագրութիւնն է.

«Կամաւն աստուծոյ եւ Սուլիան, Սիւնեաց իւսխան, շինեցի զՄաքսնոցաց եկեղեցիս, եւ անխնայաբար զարդարեցի պատուական սպասուք եւ աստուածային կտակարանաւք. եւ ետու զսեպհական տեղն մեր ի սա, որ ըստ անուան եկեղեցւոյս Աստուածածին տալի, ամենայն սահմանաւք, լերամբք եւ դաշտիւ. եւ կտու ողս ձկանց . . . » (էջ 179):

Շարունակութեան մէջ յիշւած են նաեւ այլ նուէրներ. հետաքրքիր է մեզ համար ջրային հարցի հետ կապ ունեցող ձկնորսութեան յիշատակութիւնը, անշուշտ Սեւանի լճից:

բ. Հետաքրքիր է Անիի մէջ պահւած մի արձանագրութիւն, որի մէջ գրւած է ՆՁԵ (= 1036) թից.

«Կամ եղեւ ինձ տեաւն պետրոսի հայոց կաթողիկոսի տալ զայգին Աշնկի, որ ի մեր կողմ արկած էր . . . մարդպանին Ապղարիպա, որդւո Գրիգորոս Պահլաւուն վասն առաւել սիրոյն եւ երախտեացն, զոր ծառաւալ էր սուրբ Լուսաորչի աթոռս. արդ տուաւք . . . եւ Գ աւր ջուր աղատ ի խալաճ եւ ի գեղէն յամենայն հասուց . . . իսկ նա ընծաեաց յիւր շինեալ եկեղեցիս ի սուրբ Փրկիչս բաժակի . . . »:

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱԴԻՍՏՐՈՍ ԱՐՔԵՊԿ. (Շարունակելի) (5)